

KOMPLEKS TƏBII RAYONLAŞDIRMA.

PLAN

- 1. Kompleks təbii rayonlaşdırma (KTR), onun prinsipi, taksonometrik vahidi və metodları**
- 2. Təbii ərazi kompleksləri**
- 3. KTR-nin sxem və xəritələri**
- 4. Rayonlaşdırılan ərazinin kompleks təbii-istehsal xarakterizkəsi**

Kompleks təbii rayonlaşdırma (KTR) regionlardakı təbii-ərazi fərqləri barəsində məlumatların xüsusi bir formasıdır və kənd təsərrüfatı istehsalının düzgün yerləşdirilməsinin təbii - elmi əsasına xidmət edir. Kənd təsərrüfatı və yerquruluşu işləri üçün respublikanın, vilayətin hissələnmiş landşaft rayonlaşdırılması xüsusi vacib praktiki əhəmiyyət daşıyır. Xüsusi rayonlaşdırmadan (torpaq, botanik, aqroiqlim və s.) fərqli olaraq kompleks rayonlaşdırmada təbiətdə mövcud olan təbii-ərazi komplekslərinin (TƏK) aşkarlanması, sərhədlənməsi və təsnifatı nəzərdə tutulur. TƏK- fərdi təkrar olunmaz ərazi vahididir ki, qarşılıqlı əlaqəli və təsirli təbii komponentlər kompleksinin müəyyən eynicinsliliyi ilə xarakterizə olunur (geoloji quruluş, relyef, iqlim, su, torpaq, bitki və heyvanat aləmi). TƏK-də aparıcı rol toktonik-geomorfoloji fərqlərin üzərinə düşür ki, onlar iqlimin eyniliyini və nəticədə digər təbii komponentlərin aşkarlanmasını təyin edir. TƏK-nin ərazilərinin təbii potensialının eyniliyi böyük praktiki əhəmiyyət daşıyır. Təbiətdəki müxtəliflik bir çox TƏK-nin formalaşmasına şərait yaradır. Müxtəlif rəngli TƏK-nin mövcudluğunun qəbul edilməsi KTR-ni öz əsasında vahid hesab etməyə imkan verir. Ümumielmi təbii rayonlaşdırmanın bazasında müxtəlif tətbiqi rayonlaşdırma yaratmaq mümkündür. Lakin bu zaman TƏK-nin sərhədləri öz vəziyyətini dəyişməyir, yalnız taksonometrik vahidlərin sayı başqa cür ola bilər (rayonlara bölünmələr). Tətbiqi rayonlaşdırmada praktiki məqsədlər üçün landşaftın

xüsusiyyətləri aydınlaşdırılır, yəni birbaşa praktiki icraçıların başa düşə biləcəyi formaya salınır.

Beləliklə KTR mövcud vilayət və rayon təşkilatlarına imkan verməlidir ki, kənd təsərrüfatının sahələrini korrektə edə bilsinlər, yəni onları təbiətşünaslıq elmlərinin yeni nailiyyətlərinin bazasında dəqiqləşdirsinlər.

Rayonlaşdırmanın prinsipi, taksonometrik vahidi və metodları. KTR-nin metodoloji prinsipi onun obyektiv xarakterinin qəbul olunmasıdır. Bu prinsip təbiətdə müxtəlif rəngli fizik - coğrafi komplekslərinin obyektiv mövcudluğundan irəli gəlir və rayonlaşdırmanın mahiyyətini açır. Hər bir TƏK onu təşkil edən komponentlərin zaman və məkanda qarşılıqlı təsirindən bütöv təbii törəmə kimi formalaşır. Landşaftın ərazidə mürəkkəbliyi coğrafi vəziyyətdən, mütləq yüksəklikdən, substratdan, dənizdən uzaqlığından və s. asılıdır. TƏK-nin ərazi differensiyasının qanuna uyğunluqlarının öyrənilməsi kompleks təbii rayonlaşdırmanın nəzəri əsasını təşkil edir. Landşaft rayonlaşdırması komplekslik prinsipi əsasında aparılır, yəni zonal, əyalət və azanal ərazi differensiyası qanunauyğunluqlarını nəzərə almaqla. Hər bir təbii rayonlaşdırma təbiətin mövcud müxtəlifliyini düzgün ifadə etməlidir. Rayonlaşdırmanın taksonomik vahidinin vacib fərqli cəhəti onun ərazi ümumiliyidir (kəsilməzlik). TƏK-lər təkrar olunmayan obyektlərdir, onların arasında analoqluqdan danışmaq olar. Hər bir iri regional vahid mürəkkəb bir tamdır, orta və kiçik TƏK təşkil olunur. KTR-da kənd təsərrüfatı məqsədləri üçün aşağıdakı regional taksonomik vahidlər sistemi tətbiq olunur.

Düzənlik ərazilərdə

Ölkə
Zonal vilayət
Əyalət
Dairə
Rayon
Mikrorayon (alt rayon)

Dağlıq ərazilərdə

Ölkə
Vilayət
Əyalət
Dairə
Rayon
Yüksəklik dağ
Mikrorayonu (rayon
çərçivəsində yüksəklik
landşaft zonası kəsiyi)

Bütün bu regional vahidlər başlanğıcını coğrafi qabıqdan götürür və ərazi tabeçiliyində yerləşir.

Ölkə - ərazinin oroqrafik quruluşunun planının birliyi, neotektonik hərəkətlərin miqyası, makroiqlim proseslərin xüsusiyyəti paleocoğrafi şərtlərlə xarakterizə olunan materikin iri hissələridir; düzənlik və dağlıq ərazilərə bölünür.

Vilayət - təbii enlik zonanın kəsiyinə uyğun gəlir, bir təbii enlik zonanın daxilində yerləşən ölkə hissəsidir, zonal vilayət də adlanır (ölçüləri 10 min km² - 100 min km²). İri taksonomik vahid kimi KTR ərazisində zonal tipli landşaft mövcud olur.

Əyalət - landşaft vilayətinin iri ərazi hissəsidir, düzənlikdə bir zonal landşaft tipi ilə və dağlarda - yüksəklik landşaft zonalığının bir tipi ilə xarakterizə olunur (həmçinin kənd təsərrüfatının əyalət fərqlərini şərtləndirən geomorfoloji və uzunluq - iqlim şərtlərinin xüsusiyyətlərini).

Landşaft dairəsi - orta və irimiqyaslı kompleks təbir rayonlaşdırmanın yüksək taksonomik vahidi hesab olunur. Bu - geoloji - geomorfoloji və iqlim baxımından eynicinsli olan əyalət hissəsidir ki, qonşu ərazilərdən relyefin yerli xüsusiyyətləri, torpaqyaratma süxurları, mezo-iqlim, üstünlük təşkil edən landşaft növləri ilə fərqlənir; dağlarda isə - yüksəklik landşaft zonalığının strukturunun yerli variantı ilə səciyyələnir. Hər bir təbii dairə torpaq fondundan kənd təsərrüfatı üçün istifadədə əhəmiyyətli fərqlərə malikdir. Düzənlik dairələrinin sahəsi bir neçə on min km² - min km² olur.

İri miqyaslı KTR -nin vahidi landşaft rayonu hesab olunur, landşaft dairəsinin daxilində bu və ya digər landşaftların birləşməsi və üstünlüyü olan sərbəs regional kompleksdir. Sahəsi min-on min km² olur. Dağ rayonlarında aşağı vahid kimi yüksəklik landşaft zonasının kəsiyi (hissəsi) qəbul olunur ki, ona qısaca yüksəklik dağ mikrorayonu deyilir. Bu vahid xırda təbii - kənd təsərrüfatı komplekslərindən təşkil olunur ki, onun sərhədləri daxilində öz xarakterini dəyişir.

Torpaq sahələrinin KTR-nin praktikasında ərazinin hissələrə bölünməsinin landşaft metodu daha əlverişli hesab olunur. Bu metodda rayonlaşdırma landşaft tipoloji xəritələrinin əsasında aparılır; hər bir aşağı regional vahidi (rayon,

mikrorayon) xəritədə birbaşa göstərilir. İrimiyyaslı KTR yalnız kameral işlərdən hesab olunmayı, burada az öyrənilən rayonlarda çöl işləri aparılır. Bu çöl işlərində əsas tədqiqat rayonu təbii rayon (dağlarda - yüksəklik dağ mikrorayonu) hesab edilir. Çöl işlərinə çıxmadan qabaq landşaft xəritəsində (və ya topoqrafik xəritədə) rayonun sərhədləri çəkilir. Marşrut tədqiqatı və landşaft profilləri ilə təbii rayonun morfoloji landşaft strukturu öyrənilir, rayonun sərhədləri dəqiqləşdirilir, təbii landşaftın inkişaf tendensiyası aydınlaşdırılır, kənd təsərrüfatına təsir edəcək amillərin təsir dərəcələri təyin olunur.

KTR-nın sxem və xəritələri. KTR-nın nəticəsində sxema, rayonlaşdırma xəritəsi və regionların izahlı xarakteristikası tərtib olunur. Çöl tədqiqatları nəticəsində dəqiqləşdirilən təbii rayonlaşdırmanın şəbəkəsi ərazi aqroistehsalat komplekslərində (AİK) razılaşdırılır və ərazinin yerquruluşunda, kənd təsərrüfatının aparılma sisteminin işlənməsində istifadə olunur. Rayonlaşdırma xəritələrində regional komplekslərin vəonların sərhədlərinin yerləşməsi göstərilir. Xəritənin tərkibi ümumi coğrafi əsasdan və xüsusi yükənd ibarət olur, landşaftların məkəncə müxtəlifliyini göstərən və regional kənd təsərrüfatı işlərinin aparılma sisteminin işlənməsi üçün əyani material kimi xidmət edir. 3 tip xəritələr var: topoloji, analitik və sintetik. Hər üçü regional TƏK-nin yayılmasını, onların tabeçiliyini və sərhədlərini göstərir. Kartoqrafik təsvir üsullarında və regional TƏK-lərin mahiyyətini açmaqda bu xəritələr bir-birindən fərqlənir.

Sadə tərkibli topoloji xəritələrdə əsasən ümumi məlumatlar göstərilir, əfsanədə yalnız regional komplekslərin adları verilir.

Analitik xəritələrdə həm də TƏK-lərin tərkibi göstərilir, müxtəlif işarələr, hərfi indekslər, rənglərlə TƏK-lərin bütün komponentləri təsvir olunur. Bu xəritələrin mənfi cəhəti onun çox yüklənməsinin xəritədən istifadəni çətinləşdirməyidir.

Sintetik xəritələrdə regional TƏK-in məkan yerləşməsi və tərkibi əyani göstərilir. Bu xəritələr istifadə üçün əlverişlidir, onlarda TƏK-lərin həm təbii fərqli xüsusiyyətləri, həm də hər bir regionun daxilində ərazinin təsərrüfat cəhətdən mənimsənilməsinin istiqaməti və dərəcəsi tamamilə açıqlanır.

Rayonlaşdırılan ərazinin kompleks təbii - istehsal xarakteristikası

Rayonlaşdırılan ərazinin və oradakı landşaft rayonlarının izahlı təbii - istehsal xarakteristikası, həmçinin xəritə - rayonlaşdırmanın vacib sənədidir. Məzmun xarakteristikası 2 əsas kateqoriya olur: ümumielmi və tətbiqi (ixtisaslaşdırılmış).

TƏK-lərin xarakteristikasının məzmun hissəsi elmi və praktiki nəticələrlə, təkliflərlə sona yetməlidir. Məzmun xarakteristikası 4 əsas hissədən ibarət olur: giriş, komponent hissəsi, regional hissə və nəticə. Tətbiqi və ya ixtisaslaşdırılmış mətn xarakteristikası hər bir halda özünün xüsusiyyətlərinə malik olur və məxsusi işlənir.

Kompleks təbii - istehsalat xarakteristikasının strukturu və tərkibi rayonlaşdırmanın tətbiqi istiqaməti ilə ilkin təyin olunur. Xarakteristikanın keyfiyyətli tərtib edilməsi bir çox mütəxəssislərin birgə işindən çox asılıdır. Kəmiyyət göstəriciləri seçərkən onların praktiki əhəmiyyəti nəzərə alınır və bunlar zonal-qurşaq təbii şəraitlərdən asılı olaraq müxtəlif olacaqlar. Kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin vəhdəti (mətn hissəsi) kənd təsərrüfatı işlərinin rayonun landşaft strukturuna uyğun olub- olmamasını aydınlaşdırmağa, rayonun torpaq ehtiyatlarından istifadəsini yaxşılaşdırmaq üçün praktiki məsləhətlər verilməsinə imkan yaradır.

Zəruri ədəbiyyatlar:

1. Süleymanov M.Ə. Əliyeva İ.S. Landşaftşünaslığın əsasları Bakı, 1998
2. Museyibov M.A. Landşaftı Azərbaycana Bakı 2000
3. Daşdıyev R.H. Landşaftın ekologiyası. Bakı 2003
4. İbrahimov T. O. Landşaft tədqiqatları və onların ekoloji problemləri. "Elm və təhsil" 2015, 384 səh.

Əlavə tövsiyyə olunan ədəbiyyatlar:

1. Süleymanov M.Ə. Azərbaycanın təbii və antropogen landşaftlarının coğrafi qanunauyğunluqları. Bakı 2005.

2. İbrahimov T.O. Azərbaycan qoruqlarının landşaftları. Bakı. “Elm və təhsil”, 2017, 184 səh.
3. Ибрагимов Т.О. Ландшафтные исследование и экологические проблемы . Ваку. “Elm və təhsil”, 2018, 208 с.